

Бачити українською. Слово в мовній картині світу

КУПИТИ

Мова — це не просто сукупність слів, що зберігаються в словниках, і не довільний набір значень. Мова — це спосіб мислення й відображення дійсності, це картина світу, яку почали малювати наші далекі пращури й продовжать довершувати наші далекі нащадки. Ми теж беремо безпосередню участь у її творенні, постійно доповнюючи та вдосконалюючи тло й сюжет. Наша мовна картина демонструє те, яким ми бачимо світ. А бачимо ми його українською.

Книжку «Бачити українською» присвячено найголовнішій одиниці мови — слову. Саме воно дає нам змогу порозумітися (і посваритися), передати важливу (і неважливу) інформацію, висловити почуття (і навіть просто подумати про них). А загалом — саме зі слова почалося буквально все. А що «все»? — спитаєте ви. Щонайменше — ця книжка, а щонайбільше — людська свідомість. І це не жарт, бо жартів у книжках про мову не буває.

Ольга Дубчак

БАЧИТИ УКРАЇНСЬКОЮ

Слово в мовній картині світу

Ольга Дубчак

Бачити українською

*Слово в мовній картині
світу*

віхблa

Київ · 2021

УДК 811.161.2'24'27'36
Д79

Дубчак Ольга

Д79 Бачити українською. Слово в мовній картині світу / Ольга Дубчак. — Київ : Віхола, 2021. — 336 с. — (Серія «Наукпоп»).

ISBN 978-617-7960-25-5 (п. в.)

ISBN 978-617-7960-50-7 (е. в.)

Мова — це не просто сукупність слів, що зберігаються в словниках, і не довільний набір значень. Мова — це спосіб мислення й відображення дійсності, це картина світу, яку почали малювати наші далекі пращури й продовжать довершувати наші далекі нащадки. Ми теж беремо безпосередню участь у її творенні, постійно доповнюючи та вдосконалюючи тло й сюжет. Наша мовна картина демонструє те, яким ми бачимо світ. А бачимо ми його українською.

Книжку «Бачити українською» присвячено найголовнішій одиниці мови — слову. Саме воно дає нам змогу порозумітися (і посваритися), передати важливу (і неважливу) інформацію, висловити почуття (і навіть просто подумати про них). А загалом — саме зі слова почалося буквально все. А що «все»? — спитаєте ви. Щонайменше — ця книжка, а щонайбільше — людська свідомість. І це не жарт, бо жартів у книжках про мову не буває.

УДК 811.161.2'24'27'36

Усі права застережено. Будь-яку частину цього видання в будь-якій формі та будь-яким способом без письмової згоди видавництва і правовласників відтворювати заборонено.

ISBN 978-617-7960-25-5 (п. в.)
ISBN 978-617-7960-50-7 (е. в.)

© Ольга Дубчак, 2021
© Ольга Дубчак, фото та ілюстрації, 2021
© Олена Каньшина, обкладинка, 2021
© ТОВ «Віхола», виключна ліцензія
на видання, оригінал-макет, 2021

Відгуки про книжку

Якось, виконуючи кульбіти в рамках Великого Підліткового Бунту, я напала на нашу вчительку з української мови Софію Андріївну, публічно оскарживши доцільність вивчення граматики, морфології та синтаксису. «Ви можете пояснити, навіщо ми це все вчимо? Який смисл у тому, щоб зазубрити ці всі визначення? Від того, що я знатиму, як воно називається у підручнику, стіл не перестане бути столом, а кіт — котом?»

«Так, а віл — волом», — меланхолійно відповіла Софія Андріївна. Вона була жінкою старого гарту, таких тепер не роблять. У вісімдесят дев'ятому привела нас на перепоховання Стуса. І читала нам, пуголовкам у піонерських галстуках, вірші Олеся про Голодомор і справжнього раннього Тичину.

Так от, майже цілий урок ми тоді витратили на пошуки практичного значення. І зійшлися на тому, що вирвані роки складносурядних речень потрібні, щоб правильно поставити кому перед «і». А катування відмінами призначене, щоб лишень обрати «а» чи «у» в родовому відмінку. Принаймні, так я тоді зрозуміла у своїх тринадцять — унікальний вік, коли ти вибірково чуєш кожне слово з десяти.

Нічого, життя навчить, — казали нам. За іронією долі, життя виявилось поганим учителем, і у своїх літах я досі чекаю, коли ж нарешті подорослішаю і все зрозумію. За невеликим винятком: маленька свічечка коми перед «і» стоїть твердо, як солдат, підставляючи плече в кожній незрозумілій ситуації.

Базова грамотність дає змогу писати легко, як дихаєш, не припадаючи на передні ноги на кожній складнішій конструкції. Дає вправність відбиватися від підступних атак, коли не маючи змоги тебе загнати за зміст, сікаються до форми. А що до тебе сікатися, коли ти на льоту відрізняєш немає від *не має*, а *привести* від *призвести*? І найголовніше — дає хліб, професію та заробіток.

Як з'ясувалося, дорослі охоче платять тим, хто виправляє помилки у їхніх творах.

Та опанувати цей інструмент самій — то лише пів діла. Справжня біда почалася, коли ті самі сакральні знання довелося передавати дітям. А воно комизиться. А воно впирається, а воно втікає від науки як коза на моріжку. А воно пащекує до мами і гримає дверима — нащо мені здалася твоя морфологія?! Ох, діти діти...

У цій ситуації перша книжка з правописної трилогії Ольги Дубчак «Чути українською» стала порятунком. І коли я дізналася про існування другої книжки, «Бачити українською», то вихопила її у видавництва як гарячий пиріжок, іще у верстці. Бо так!!! Мені це конче треба.

Мені потрібен голос, який проникне у їхні голови та зів'є там гніздо. Який на чесному слові й одному крилі наробить там зарубок та змусить раз і назавжди запам'ятати, що у слові *чотирма* «за жодних обставин не з'являється м'який знак».

Життєво необхідний підручник, який вони прочитають добровільно. І цитати з якого спливатимуть у їхній пам'яті в потрібному місці в потрібний час. А ще рятувальний пояс й останній аргумент у суперечці, «авторський синтаксис та морфологія» називається. Розумієте, щоб козиряти авторським правописом, потрібно спочатку вивчити не-авторський, бо інакше твої козири повипадають з рукава.

Зараз ви тримаєте у руках саме такий діамант. Сміливо купуйте його і підкидайте дитині в наплічник, хай прочитає у метро. Кладіть на власному робочому столі, хай колеги захлинуть від заздрощів. Або беріть перед сном у ліжку — так, це дивно, я знаю. Так само дивно, як реготати до сліз над прийменниками чи суфіксами, але ж ми регочемо!

Настільки смачно, соковито і дотепно написано, настільки парадоксально, просто про складне і весело про сумне. Ольга Дубчак — видатна маніпуляторка підсвідомістю та нейролінгвістична гіпнотизерка, вона вас закодує на вічну непозбувну грамотність.

«Лупайте сю скалу...» Ні, не те. «Плекайте мову, пильно й ненастанно, політь бур'ян...» Ні, знову не те. «Тож припиніть уже балакати російською на курортах Туреччини, Єгипту й ОАЕ. Що ж дивного в тому, що нас із росіянами ідентифікують як один народ, коли українці залишають мову вдома й не беруть із собою на пляж?»

О, тепер саме те, що треба. Ідеально.

Тамара Горіха Зерня, письменниця

Найн!

Костянтин, півторарічний син авторки

Умовні позначення:

 корінь

 закінчення

 префікс

 суфікс

 гендрікс

Передмова

Шановні друзі! Ви тримаєте в руках другу книжку серії, присвяченої українській мові, мовоньці, мовусеньці й мовенятку. У «Бачити українською» ми вже нікого й нічого не боятимемося: ані суворої вчительки, ані помилок, яких можемо припуститися, ані мовного патруля (хоча він досі стежить за нами). Усе тому, що тепер ми знаємо: українська — це цікаво, весело і зовсім не страшно.

Ми вже усвідомили, що мовленнєвий апарат підтримає нас у бентежні миті; що від неграмотності порятує читання; що за недотримання законів милозвучності не штрафують ¹; що наголос у нашій мові вільний і що звуки — це лише початок бесіди про мову, яку ми називаємо рідною. Якщо ви налаштувалися на прочитання «Бачити українською», значить, бесіда триває, і це неймовірно тішить. Адже, як свідчить початок передмови, де вже є кілька несподіваних варіантів слововживання, українська — це невичерпне джерело для творчості й натхнення, можливості якого приголомшують.

У цій книжці ми поговоримо про те, що наша мова неймовірно гнучка, відкрита до змін і фантазій і зберігає в собі досвід та історію народу краще за будь-які архіви й бібліотеки. А ще вона — наше вікно у світ, картина, яку ми малюємо від народження. Хтось оперує великими мазками, а хтось детально виводить якнайменшу дрібницю, дехто експериментує з відтінками, а комусь важливішими видаються основні кольори. Безперечно, усі ми бачимо світ, який зображаємо на своїх картинах, по-різному. Але інструмент зображення в нас один, спільний. І ви точно знаєте, як він називається.

У «Бачити українською» ми перейдемо на наступний рівень. Не вісімдесятий, звісно, бо стільки рівнів у мові немає. Назвімо його третім. Не поспішайте обурюватися: другий ми не пропускаємо, не ігноруємо й не зневажаємо. Ми поговоримо й про нього. Просто найшикарнішу вечірку в мові завжди влаштовують на третьому

поверсі. Хто влаштовує? О, та ви його знаєте. Його всі знають. Кардинал усіх кардиналів, начальник усіх начальників і директор усіх директорів.

Слово.

Саме слову присвячено книжку, яку ви зараз гортаєте. Це найголовніша мовна одиниця, без якої ми не змогли б називати явища дійсності, виражати почуття й емоції та, безперечно, спілкуватися й передавати важливу (і, що там гріха таїти, неважливу теж) інформацію. Я спробую вас переконати, що зробила гучну заяву про начальника всіх начальників даремно. І знову надзвичайно цікаво дізнатися, яким буде результат.

Невелике уточнення. У другій книжці враховано всі зауваження читачів, висловлені щодо «Чути українською».

По-перше, ми ретельніше перевірятимемо історичні дати, у які відбулися ті чи інші процеси. Оскільки розвиток будь-якої мови — поняття широке й не завжди засвідчене документально, інколи в уявленнях про час появи того чи іншого мовного явища трапляються розбіжності. Наприклад, хтось може стверджувати, що слово *сіно* з'явилося в п'ятому столітті, а хтось — що в сьомому, і це може бути предметом неабияких палких дискусій. Ми, поза всяким сумнівом, істориками мови не є, а є передусім її поціновувачами, тому конкретики в датах намагатимемося уникати.

По-друге, ми вживатимемо фемінітиви. Це повідомлення для тих, хто категорично відмовляється сприймати такі слова й оголошує їм праведну війну. Якщо ви проти фемінітивів, відкладайте цю книжку, бо вона вас дратуватиме, а це не було метою нашої бесіди.

І останнє, найважливіше: нам дорікали, що ми забагато згадуємо всує певного Олега В. Обіцяємо: такого більше не буде. Ані щодо Олега В., ані стосовно В. Олега і навіть з приводу Олега Анатолійовича В. у цій книжці ми не жартуватимемо. Усі жарти про Олега скасовано! Ми відпускаємо його на велику сцену, нехай співає й підкорює вовчичні серця, а нам своє робить. Попереду — тривала й неймовірно цікава розмова про слова, їхні значення, системні зв'язки та відношення. Нам не до жартів. Усе серйозно.

(Не розходьтєся, у цій книжці нашу пильну увагу буде прикуто до певного Сергія Ж.)

А тепер — гайда на вечірку, вона вже починається!

¹ Але дивляться осудливо й можуть забрати трохи балів на ЗНО.

Вступ

О так, я почну з банальності й сама ж заочу очі від того, що це скажу.

Спочатку було слово.

За життя ви чули цей вислів приблизно мільйон п'ять тисяч разів. Але чи часто замислювалися, що він насправді означає? У цій книжці ми не братимемо до уваги біблійного тлумачення афоризму, а використаємо його із власних, суто мовознавчих міркувань².

Хай як прикро, але традиційно від самого початку ми поліземо в історичні хащі. Зі звуками все приблизно зрозуміло: аби не придумувати нових графічних знаків на кожне слово, людство винайшло літери, розслабилося і давай собі творити-витворяти різні писемності. А от що ж такого мало статися, щоб людина взагалі заговорила?

Спойлер: ми ніколи не дізнаємося.

Спойлер «на двієчку»: але можемо припустити.

Гіпотез походження мови кілька, і перша з них найпростіша. Вона полягає в тому, що людина почала наслідувати звуки природи, як-от крики птахів, шум води чи вітру, ревіння звірів, грім, дощ і все таке подібне. **Звуконаслідувальна** гіпотеза кумедна, але з погляду науки не надто прийнятна, бо переводить виникнення мови в площину забави, а саму людину виставляє у світлі не дуже гомо сапієнс. Тому ми її відкидаємо.

Вигукова, або емоційна, гіпотеза припускає, що людина почала промовляти комплекс звуків, коли відчула потребу висловити емоції. Скажімо, побачивши щось, що її вразило, вона вигукнула: «Ах! Боже мій, це так прекрасно, я не можу відвести очей!». Поза всяким сумнівом, мова покликана, зокрема, виражати людські емоції, але вигукова гіпотеза теж хибує на виставляння людини у світлі не дуже гомо сапієнс і мову репрезентує як випадкове, та ще й індивідуальне явище. Бо якби мова виникла на основі вигуків, то в кожного з нас

вона була би своя: визнаймо, що всі ми послуговуємося різними вигуками на означення прекрасного. (Ні, уточнювати, якими саме, не варто.)

Подібною до попередньої є гіпотеза **трудових вигуків**, згідно з якою люди почали вигукувати певні слова під час спільних трудових дій. Тому ці слова були, напевно, дієсловами. А може, щось на зразок: «Кія!», «Хача!», «Гуп!», «Обана!». Теж нічогенько, погодьтеся.

Гіпотеза **соціального договору** стверджує, що в процесі полювання чи збирання плодів люди домовилися між собою, що називатимуть потрібні для виживання речі. Це класна гіпотеза, бо досконала, адже щоб домовитися, треба було вже мати мову. Назвімо її «гіпотезою-недоколупаєшся» й ходімо далі.

Жестова гіпотеза, тобто припущення, що до звукової мови люди послуговувалися мовою жестів. Це цілком імовірно, особливо з огляду на те, що основні жести (наприклад, указівний) в усіх людей на планеті збігаються. Але ця гіпотеза не пояснює, як, чому і, власне, навіщо людина заговорила. Мабуть, вона має на увазі, що жестової мови в якийсь момент стало недостатньо, бо вказівки на ведмедя часом було замало, щоб пояснити: «Шо ж ти сидиш, йолопе, там ведмідь біжить, підривайся — і тікаймо звідси!!!».

Космічна. Правда, є така гіпотеза, яка передбачає появу в якомусь дуже далекому минулому якщо не іншопланетян, то розвинених організмів, що прилетіли з космосу й навчили людину мови. Ну, а що: на мовознавчих симпозіумах бувало душно, мізки плавало, не треба судити строго.

І остання, яку, хочеться чи ні, а треба приймати, бо більше нам нічого не лишається: **еволюційна**. Прямоходіння, розвинений мозок, виготовлення знарядь праці, розвиток абстрактного мислення й іще щось, чого ми ніяк не знайдемо ³ — усі ці чинники зібралися в бінго й комбо — і все, як рвонуло! Як заговорили, ой лишенько, як заговорили! І до сьогодні зупинитися не можемо, аж буяє те мовлення, щоб воно нам було здорове.

У 1866 році Паризьке лінгвістичне товариство заборонило будь-які дискусії про походження людської мови, бо достеменно відповісти на це питання не може ніхто. Та й мовознавці після цих бурхливих полемік вигляд мали, м'яко кажучи, не дуже.

Слабким місцем еволюційної теорії є апелювання до мавп: якщо ми еволюціонували з них і навчилися говорити, то чого самі мавпи не можуть? Насправді вони можуть. І навчити мавп говорити реально. Але тільки тоді, коли їм це потрібно. А зазвичай їм не потрібно. А людині вічно ото все треба, усе потицяти, посмикати, обговорити... Та ще й абстрактне мислення тисне. Спробуй з ним не заговори.

Щоб чіткіше вималювати потребу людини в теревенях, варто розібратися, що таке мова взагалі. Тут авторка дуже ризикує, бо визначень такого явища, як людська мова, без перебільшення, десь під сотню, адже це багатовимірне й складне поняття. Але ще княгиня Ольга довела, що безумство й відвага є запорукою успіху, тож іще одна Ольга, не княгиня, але в душі щонайменше імператриця, таки ризикне.

Щоб спростити це завдання й не розлякати тих небагатьох читачів, які досі тут, розберімося, які функції виконує мова, тобто — а для чого вона людині взагалі потрібна.

Сподіваюся, ви погодитеся, що найголовнішою для мови є функція **спілкування**. Мова — явище соціальне, вона виникла й до наших днів побутує лише в людському суспільстві. Якби люди жили поодиноці й не об'єднувалися в групи, чи то родинні, чи то племінні, чи то в клуби за мисливсько-збиральницькими інтересами, потреби в комунікації в них могло й не виникнути. Але людина — істота соціальна, і її мегавинахід мова — теж. Мова забезпечує людське спілкування, без якого її уявити неможливо.

Тісно пов'язаною з комунікативною є **інформативна** функція, адже мова покликана зберігати, акумулювати й передавати інформацію не лише на відстань, а й у часі, від покоління до покоління.

Другою суперважливою функцією мови є когнітивна, або **мислетворча**. Це означає, що мова є не лише продуктом мислення — вона є інструментом формування думки. Словесне мислення є визначальною характеристикою людини, і саме мова його організовує.

Між мовознавцями точаться жваві дискусії стосовно того, яка з двох мегафункцій мови — комунікативна чи когнітивна — важливіша. Ми не братимемо в них участі, бо це беззмістовно: ці функції так тісно взаємопов'язані, що розділяти їх і виводити якусь одну на перше місце — це ніби з'ясовувати, який колір у нашому прапорі значущіший — жовтий чи блакитний.

Побіжно ми згадали, що мова виражає емоції. Це означає, що вона виконує **емотивну** функцію. А коли сприяє самовираженню мовця (тобто завжди) — **експресивну**. За допомогою мови людина називає явища дійсності, а отже, мова виконує **репрезентативну** й **номінативну** функції. Людина пізнає довколишній світ, що вказує на **гносеологічну** функцію мови; виявляє своє ставлення до сказаного, що відправляє до **волюнтативної** функції.

А ще мова є складовою мистецтва й культури, тобто виконує роль **естетичну, культурну**, ба навіть **магічно-ритуальну**, бо саме вона здавна обслуговує численні ритуальні дії людини.

Як воно? Як ваше життя тепер, після відра термінів, яке капосна авторка шугнула просто на вас без оголошення війни? У мене ще трохи лишилося (насправді не трохи, бо всі можливі функції, які спадуть вам і нам на думку, мова виконує, присягаюся). Та згадаю тільки ще одну — і розходимося. Жартую, не розходимося, усе тільки починається.

Надзвичайно важливою є **ідентифікаційна** функція. Мова виступає засобом ідентифікації мовців, тобто виявляє їхню належність до певної спільноти. Тож припиніть уже балакати російською на курортах Туреччини, Єгипту й ОАЕ. Що ж дивного в тому, що нас із росіянами ідентифікують як один народ, коли українці залишають мову вдома й не беруть із собою на пляж?

Хай хвилинка моралізаторства не лякає тих стійких кількох читачів, які мужньо дійшли аж до цього абзацу, бо ми вже можемо сформулювати визначення мови.

Отже, мова — це звукова система, що виступає найважливішим засобом людського спілкування, забезпечує процес людського мислення, пізнання людиною світу та її самовираження. Мова — явище еволюційне, що виникло на певному етапі розвитку людства для забезпечення його суспільних потреб.

А тепер сміливе твердження. Хай там як і хай там що потрібно було зробити: передати інформацію, вказати на предмет, висловити почуття чи наслідувати звук природи — а один факт щодо всього цього є незаперечним. Первісна людина зробила це за допомогою **слова**.

² Щиро кажучи, мовознавці завжди так роблять: беруть вислів — і давай ним крутити як циган сонцем.

³ Це «щось» заведено називати «мовним геном», але ніякого такого гена в людини досі не знайшли.

Частина 1

Слово і мовна картина світу

Вітаємо у світі незаперечних істин. Істина перша: слово — це комплекс звуків. Наприклад, у слові *значення* сім звуків: дзвінкий передньоязиковий твердий приголосний [з], сонорний носовий твердий приголосний [н], голосний заднього ряду низького піднесення наголошений [а], глуха передньоязикова тверда афrikата [ч], голосний переднього ряду середнього піднесення ненаголошений [е], сонорний носовий м'який подовжений [н':] і голосний заднього ряду низького піднесення ненаголошений [а]. А у слові *буляка* — шість звуків: дзвінкий губний твердий приголосний [б], голосний заднього ряду низького піднесення ненаголошений [у], сонорний передньоязиковий м'який [л'], голосний заднього ряду низького піднесення наголошений [а], глухий задньоязиковий приголосний [к] і голосний заднього ряду низького піднесення ненаголошений [а]. Істина друга: слово *значення* — нормальне, слово *буляка* — мімімішне. Істина третя: слова *буляка* не існує. Істина четверта і остання: щоб назватися словом, комплекс звуків мусить мати значення.

Розділ 1

Лексичне значення слова

Я знаю одного півторарічного хлопчика, якого той факт, що буляки не існує, точно не влаштує. Але тут зібралися дорослі люди, які спробують мужньо прийняти це, з'ясувавши на яких підставах авторка взагалі стверджує таку жорстоку річ.

Якщо з визначенням мови було складно, то зі словом складніше втричі. Скільки на світі мовознавців, стільки й визначень поняття «слово». Це тому, що кожен розуміє цю основну мовну одиницю по-своєму.

Але ми знову-таки не ускладнюватимемо й відштовхуватимемося від прописних істин. Найпершу ми вже згадали: слово — це комплекс звуків. Факт? Факт. Слів без звукової оболонки не існує. Складне прізвище *Непийвода*, іще складніше *Панібудьласка* і простий прийменник *до* мають спільну ознаку: вони утворені зі звуків.

Проте й *буляка* утворена зі звуків, заперечите ви їй за кілька років — нинішній півторарічний хлопчик. Так, утворена, але ця звукова оболонка не має дечого, що дало б їй підстави назватися словом і увійти в наш щоденний слововжиток.

Слово мусить співвідноситися з певним явищем дійсності, тобто щось називати. Ця історично закріплена у свідомості носіїв мови співвіднесеність називається **лексичним значенням**. Цей буквально проривний винахід людського мозку є продуктом мисленнєвої діяльності, що полягає у виділенні об'єктів навколишньої дійсності, узагальненні їх, порівнянні й виокремленні їхніх основних ознак. Інакше кажучи, для називання такого об'єкта, як *дерево*, у людини є спеціальне слово, що може позначати і черешню, що росте в мамі на городі, стара-стара, а кожен рік цвіте; і тополю, що вітер край дороги гне додолу; і загалом усі на світі черешні; і тільки пірамідальні тополі; і черешні з тополями, дубами й кленами разом.

Людина називає все, що бачить довкола себе і в самій собі: це і предмети з природними явищами, і дії, і кількість, і ознаки, і

психоемоційні стани, і почуття, і якості тощо. Для всього цього в неї є слова. Так-так, шановний друже, я бачу, що ви хочете заявити про слова, які не називають явищ дійсності, як-от прийменник у чи сполучник й. Справді, у таких слів немає лексичного значення, проте є значення граматичне. Про нього ми поговоримо в інших розділах, а на цьому етапі відзначмо вже дві ознаки слова: звукова оболонка і наявність значення.

Проте значення може бути і в морфемі. Що ще за морфема, не було ніякої морфемі! Не лякайтеся, так хитромудро називаються частини слова: корінь, префікс, суфікс, закінчення. Забіжімо трохи наперед і розгляньмо корінь *-весн-*. Чи розуміємо ми, що він позначає? Очевидно, так: весну. І навіть якщо ми в подальшому додаватимемо суфікси (*весняний, весніти, веснівка*) й префікси (*провесінь, звесни*) — основне лексичне значення все одно буде співвіднесене з порою року під назвою *весна*. Морфемі збираються на другому рівні мови, але там нудно. Тому їх усіх можна зустріти на вечірці в слова, на третьому поверсі.

Як і слово, морфема теж має звукове оформлення. То чим же тоді вони зі словом відрізняються? На сцену запрошується третя ознака: самостійність. Слово може утворювати речення з іншими словами, а може й саме бути реченням (*Сутеніє. Тиша. Заходьте. Красиво*). У нашій мові слово може займати будь-яку позицію в межах речення без суттєвої втрати змісту висловлення. Наприклад, у простісінькому реченні *Сергій пише геніальні вірші* слова можна легко попереставляти: *Пише Сергій вірші геніальні* (як варіант початку саги про Сергія); *Вірші Сергій пише геніальні* (і спробуйте заперечте); *Геніальні вірші пише Сергій* (і тільки Сергій) і так далі. А якщо спробувати зробити таку рокировку з морфемами? *Провесінь — весіньпро, веснівка — кавеснів*? Ну, таке. Щось не спрацьовує. Бо морфемі існують лише в межах слова в правильно дотриманій послідовності. А слово існує саме по собі. Майже як кіт, тільки не просить їсти.

Із самостійністю тісно пов'язана така ознака, як цілісність. Це означає, що слово ми можемо легко розпізнати на слух, бо в потоці мовлення воно виокремлюється паузами й має свій наголос. На письмі, само собою, слова відокремлені одне від одного. Тут також можна

заперечити, зауваживши, що мовлення в нас суцільне, тому ніяких пауз, принаймні в межах одного висловлення ми не робимо. Це також правда, коли справа стосується рідної мови. У такому випадку слово ще й відтворюване, тобто всі слова в потоці мовлення ми несвідомо впізнаємо. Інакше кажучи, якщо я кажу, що *Спізнюся на зустріч на півтори години*, ніхто з моїх співрозмовників не замислюється над значенням кожного окремого слова в цьому попередженні, бо мозок їх уже впізнав, а осмислює передусім те, коли це я стала такою нахабною, що беру собі на спізнення аж такий люфт. З іноземною мовою складається інакше: під час її вивчення надзвичайно важливо виокремлювати слова з потоку мовлення. Саме тому спочатку, коли лише вчимося говорити іноземною, між словами ми робимо паузи. А коли припиняємо це робити, нас можна привітати — мозок навчився впізнавати чужомовні слова й момент, коли ми впевнено загутаримо нерідною мовою, наблизився семимильним кроком.

Що ж, у нас уже є всі основні характеристики, відповідно до яких ми можемо сформулювати означення слова.

Отже, **слово** — це основна значуща самостійна одиниця мови, утворена з цілісного комплексу звуків, що співвідноситься з певним явищем дійсності (предметом, дією, ознакою, процесом, характеристикою, кількістю тощо), називаючи його, закріплена у свідомості мовців і відтворювана в кожній мовленнєвій ситуації.

Знову страшно? Не варто боятися, спростімо це все врешті й просто запам'ятаймо: слово складається зі звуків, має значення, щось називає (вказує на щось чи виражає) і влаштовує вечірки на третьому поверсі багаторівневої мовної системи. А словесні вечірки — це завжди феєрія.

Слово в мовній картині світу

Та формальний перелік ознак слова тьмяніє на тлі того, що воно насправді витворює з нашою свідомістю.

Двадцятого червня 1820 року в Берлінській академії наук свою доповідь про предмет і значення порівняльного мовознавства прочитав філософ, як потім виявиться, усіх часів і народів, Вільгельм фон Гумбольдт. Саме від цього дня й із цієї доповіді стартує розуміння,

що уявлення людини про світ і спосіб її мислення від дечого залежать. І це дещо — рідна мова. Засвоюючи її з немовлячого віку й послуговуючись нею протягом усього свого життя, людина бере з мови поняття, категорії, знання, зафіксовані передусім у... та невже! чи не в словах часом? Ось чому греки, англійці, німці й інші народи про одні й ті самі поняття говорять по-різному. У своїй проривній доповіді Гумбольдт пішов далі й висунув дуже сміливе твердження: людське мислення не просто залежить від рідної мови, воно визначається нею. Бо, засвоюючи мову, людина засвоює й певний світогляд, бачення світу. А оскільки мова — це надбання певного народу, то й світогляд цей національно зумовлений.

Ми не занурюватимемося в історію питання про зумовленість людського мислення рідною мовою (хоча там надзвичайно цікаво), а лише проконстатуємо, що розвиток Гумбольдтової ідеї привів мовознавців до поняття мовної картини світу. У передмові до цієї книжки ми вже побіжно згадували про неї, отож **мовна картина світу** — це сукупність уявлень про світ, що історично склалася у свідомості певного колективу, який називає певну мову рідною. Це концептуалізація світу, вміщена у мові, властива всім її носіям, що сприймається ними як щось самоочевидне. Ці уявлення знаходять відображення в мовних одиницях так, що оволодіваючи мовою і, зокрема, значенням слів, мовець одночасно зживається з цими уявленнями, а будучи властивими (або хоча б звичними) всім носіям мови, вони виявляються визначальними для народу культури, який користується цією мовою.

Щоб зрозуміти, про що ми тут з Гумбольдтом торчимо, спробуйте пригадати українські слова, які не перекладаються на інші мови через відсутність у них відповідних понять. Наприклад, *борщ*, *вечорниці*, *обійстя*, *халепа*, *забаганка*, *добродій*, *вирій*, *кохати*... А чи відомі вам слова, які є в інших національних мовах і які неможливо перекласти нашою? Скажімо, німецьке *Waldeinsamkeit*, що буквально означає «відчуття, коли ти сам у лісі», англійське *privacy* — «особистий простір, приватне життя»; японське *komorebi* — «сонячне світло, що пробивається крізь листя дерев»; норвезьке *utepils* — «сидіти на вулиці в сонячний день і пити пиво» (яке хороше слово!) тощо. Таких прикладів завжди можна назбирати багато, і сам процес збирання

надзвичайно тішить, адже через усі ці слова можна просто-таки пізнати народ, який їх уживає, скласти уявлення про його культуру, історію, та що там — про його мовну картину світу.

Кожна національна мова інтерпретує світ по-своєму, а людина переймає цю інтерпретацію, коли опановує рідну мову в дитинстві. А ще людина може побачити світ іншими очима: звісно, коли вивчить іноземну мову. Ось звідки ростуть ноги в афоризму «Скільки мов ти знаєш, стільки разів ти людина». Ви думаєте, Гете, який знав вісім мов, сказав це просто так?

Мова дбайливо зберігає картину світу для всіх прийдешніх поколінь і невтомно працює над тим, щоб вона збагачувалась і розширювалась. Для цього в неї є основна одиниця, що акумулює в собі весь історичний досвід народу, його культуру й навіть характер. Так-так, характер. Як вам здається, пестлива форма *воріженьки* дещо свідчить про український характер? Отож.

Основна одиниця, яка гарує над карбуванням мовної свідомості, згадана нами всує вже не раз. Час уже забирати її з вечірки й розбирати на значеннєві молекули.

Багатозначність

Кінець безкоштовного уривку. Щоби читати далі, придбайте, будь ласка, повну версію книги.

BOOK2GO
ЕЛЕКТРОННІ КНИГИ

КУПИТИ